

В.М.Тарасевич, д-р екон. наук
Національна металургійна академія України

АПОЛОГІЯ ЕКУНІКИ (ПРО ЕКОНОМІЧНЕ НАУКОВЕ Й УНІВЕРСУМНЕ ЗНАННЯ)

Визначено межі наукового економічного знання, зміст досягнення й універсумного знання, сформульовано пролегомени до екуніки й елементи концепції цілісної істини.

Ситуація *after*постмодерну або трансмодерну в культурі та постнекласичній раціональності в науці ставить під сумнів раніше непорушні постулати, стимулює чи не тотальне переосмислення наукової спадщини, зокрема, у фундаментальній економічній науці (ФЕН). На цьому тлі аж ніяк не парадоксальними виглядають питання: "А чи наукою займаються учені-економісти?", "Чи економіку вони вивчають?", "Яке знання і про що вони здобувають і/або продукують?". У статті продовжено позначену раніше лінію міркувань¹ і подано варіанти відповідей на вказані "провокаційні" питання.

Про межі наукового економічного знання

Позитивістські, постпозитивістські та сучасні конструктивістські розробки проблематики демаркації науки і ненауки лише підкреслюють значущість обґрунтованих вітчизняними філософами й ученими ключових інваріантів-ознак науки: а) установка на дослідження *законів перетворення об'єктів, предметність*, що реалізує цю установку, й *об'єктивність наукового знання*; б) вихід науки за рамки предметних структур виробництва і буденного досвіду і вивчення нею *об'єктів відносно незалежно від сьогоденнішніх можливостей їх виробничого освоєння*².

Конкретизація змісту позначеного "жорсткого ядра" науковості за відомими *елементами наукової діяльності* (суб'єкт, об'єкт, засоби, процес, умови, результати тощо) дозволяє отримати *систему її ознак* ("сильніших" і "слабкіших") як *особливого* і відносно відособленого *виду досягнення* реальності, що відрізняють її від інших видів досягнення, а саме:

- чітке розмежування *об'єкта* і *суб'єкта* пізнання;
- пошук і визначення *об'єктивних законів руху об'єкта* і на цій підставі *передбачення* можливого *майбутнього стану* об'єкта і його *змін*;
- вивчення об'єктів *безвідносно до їх сьогоденнішньої* актуальності та практичної значущості. Вказані об'єкти можуть стати предметом масового практичного освоєння в *невизначеному майбутньому*;

¹ Див.: Тарасевич В. Постнекласический вызов фундаментальной экономической науке // Вопросы экономики. – 2004. – № 4. – С. 107–117; Тарасевич В.Н. Екуніка: гіпотези і опыты. – М., 2008. – С. 60–81.

² Див.: Стєпин В. С. Теоретическое знание. – М., 1999. – С. 34.

- спеціальна підготовка суб'єкта пізнання, освоєння ним елементів і операцій наукової діяльності, а також її етосу (особливих ціннісних орієнтацій і етичних засад);
- особлива мова, спеціальна апаратура, техніка і технологія як особливі засоби наукового пізнання;
- ключовий продукт (результат) наукової діяльності – сутнісне, нове та істинне знання;
- формування знання про методи наукової діяльності, а в ширшому плані – методології наукового пізнання.

Очевидно, вказані ознаки можна використовувати як критерії й умови науковості. Допустимо припустити, що її міра визначається сукупним ступенем реалізації цих критеріїв. Якщо за допомоги останніх протестувати пізнавальну діяльність учених-економістів, то неминучими стануть сумніви щодо її повної науковості. Взяти, наприклад, об'єкт пізнання. За мовчазної згоди з нетотожністю об'єкта науки об'єкту буденного досвіду, з необхідністю застосування для виокремлення першого спеціальних процедур вельми поширеним є ігнорування останніх. В економічній науці це особливо характерно для таких визнаваних неокласиками функціональних залежностей, де як змінні можуть виступати і наукові, і позанаукові об'єкти (наприклад, очікування, шоки, переваги). Філософам науки добре відомий феномен гіпостазованих об'єктів, як правило, привнесених у науку з філософії, мистецтва або буденної свідомості. Такі гіпостазис можуть фігурувати в дослідженні та його результатах як ідеалізації-репрезентації реальності, але за поглибленого аналізу виявляються уявними, віртуальними (наприклад, монади, ефір, флогістон, ідеальний газ). В економічній науці є вельми гіпостазованими homo oeconomicus, вільна конкуренція, загальна ринкова рівновага, абсолютно транспарентна інформація тощо.

Учені не без підстав пишаються значним вмістом і пізнавальним потенціалом свого "скриньки інструментів" – набору прийомів і методів пізнання, хоча не є таємницею, що чимала їх частина має позанаукове походження і природу. Так, інтуїція як цілісне схоплення і бачення наукової проблеми, можливих варіантів і результатів її розв'язання є далеко не тільки науковим феноменом, а володіння нею по праву визнають божим даром. Як відомо, саме "охоплення початковою інтуїцією" з приводу можливого близького краху капіталізму сприяло інтенсифікації зусиль К.Маркса щодо завершення I тому "Капіталу". Вельми поширений не лише у природничих, але і в суспільних науках аксіоматичний метод початково спирається не на наукове пізнання, а на тисячолітній практичний досвід і здоровий глузд. Наприклад, в економічній теорії практично недоказовими є аксіоми ординалістського підходу до вимірювання граничної корисності, аксіоматичним – "основний психологічний закон" Дж.М.Кейнса, аксіоми "активно беруть" участь в економіко-математичному моделюванні.

Сучасні пост- і трансмодерністи ставлять під сумнів святая святих науки – істинне знання. Так, одні з них підміняють істину правдоподібністю, інші наполягають на її інтерсуб'єктивності, а не об'єктивності, треті її ознаками пропонують вважати ясність, прозорість, витонченість і переконливість викладу, продуктивність застосування³, тобто саме те, що не є ні необхідним, ні достатнім для ідентифікації істини.

³ Див.: Агацци Э. Переосмысление философии науки сегодня // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 51.

Зрозуміло, перелік позанаукових вкраплень у науковому дискурсі можна було б продовжити. Але вже вказаного цілком достатньо для висновку, що, досліджуючи реалії, вчені займаються не лише *наукою*, але і *ненаукою*. Втім, чи варто дивуватися, якщо значна частина життєдіяльності вченого-людини є вельми далекою від науки і справляє на нього безперервний і не завжди сприятливий вплив.

Ненаука в науці: добре це чи погано? На мій погляд, якщо залишити осторонь міркування про рівень професіоналізму вченого, слід утриматися від оцінних думок і спершу констатувати два фундаментальні факти. По-перше, факт співіснування і взаємопроникнення *двох* самоцінних і рівноцінних на "вагах" людського життя інтегральних *видів* *осягнення* реальності – науки і ненауки. Історично перша вийшла з лона останньої⁴, продовжує жити її цілющими соками і посиляє їй не менш значущі імпульси змін.

По-друге, сучасні вчені-економісти у своїх пізнавальних зусиллях рішуче перетнули колись позначені попередниками межі *об'єкта* економічної науки. Досить поглянути на проблематику економічного і неекономічного імперіалізму, щоб переконатися: вчені аж ніяк не замикаються в економіці як матеріальному виробництві в дусі А.Сміта або способі виробництва в дусі К.Маркса. Вони виявляють об'єкт і предмет *дослідження за межами ортодоксального об'єкта* – в культурі, політиці, демографії тощо⁵. Це закономірно, бо природно-екологічна, економічна, духовна, соціальна і політична сфери універсуму як темпорального простору життєдіяльності людини взаємодіють і взаємопроникають. Природно, вченим-економістам цікава не тільки економічна, а й економіко-екологічна, економіко-соціальна, економіко-політична, економіко-духовна сфери, а також їх складніші утворення (наприклад, економіко-еколого-соціальна).

Отже, досліджуючи реальність, *учені виходять за межі науки та її об'єкта*. Ці фундаментальні факти для багатьох є *очевидними*, а, може, і банальними, але їх далеко не завжди належним чином *осмислюють*. А насправді, чи так уже часто ми *заглиблюємося і вивчаємо* очевидне, навіть якщо воно неймовірне?

⁴ У працях провідних істориків філософії та філософів науки переконливо доведений істотний вплив християнства і герметизму на становлення європейської науки Нового часу. Так, з одного боку, християнські догмати про боготворіння і боговтілення сприяли подоланню характерного для античної науки поділу всього суцього на природне і штучне, а також чітку межу між небесним і земним світами, тим самим наділяли людину як образ Божий статусом творця. З іншого боку, магіко-окультні течії епохи Ренесансу з їх упевненістю в існуванні магічних засобів очищення від первородного гріха змінили загальносвітоглядну установку свідомості: людина, що очистилася від гріховної погані, стає другим Богом, здатним виконати заповіт, даний Богом до вигнання з раю, не лише остаточно пізнавати природу, але і магічно впливати на неї, перетворювати її на свою користь і на свої цілі. Див., напр.: *Гайденко П. К. Проблема становлення новоевропейской науки // Вопросы философии. – 2009. – № 5. – С. 87, 90–91.*

⁵ Див. докладніше: *Тарасевич В. Постнеклассический вызов фундаментальной экономической науке. – С. 72–74.* Гносеологічні передумови згадуваних видів імперіалізму неважко виявити не лише в маржиналістській революції та відомому визначенні предмета економічної науки Л.Роббіна (Див.: *Розмаинский И. О методологических основаниях мейнстрима и гетеродоксии в экономической теории конца XIX – начала XXI века // Вопросы экономики. – 2008. – № 7. – С. 91*), а й у марксизмі, історичній школі, класичному інституціоналізмі, якщо, зрозуміло, не обмежувати ФЕН проблематикою і методологією неокласики. В сучасних умовах за ці межі виходить і *мейнстрим*, про що, зокрема, свідчить обмежена раціональність, експериментальна економіка, теорія перспектив, імпульсна теорія попиту і *гетеродоксія* з її інтегративними соціальною економікою, екологічною економікою, біо- і нейроекономікою, поведінковою й еволюційною економіками. Див.: *Либман А. Современная экономическая теория: основные тенденции // Вопросы экономики. – 2007. – № 3. – С. 44, 48, 51.*

Про осягнення й універсумне знання (необхідний філософський відступ)

Осмислення вказаних очевидних фактів вимагає звернення до деяких *філософських* положень. Повторимося – темпоральним простором життєдіяльності *людини*⁶ є універсум. Він виражає філософське *все* в його ставленні до людини, в тому числі ставлення людини до самої себе, і на *субстанційному* рівні складається з двох взаємодіючих сфер: *уречевлення* й *олюднення*⁷.

У сферу уречевлення, як правило, включають *економіку* й *екологію*. У сфері олюднення в тому або тому вигляді виокремлюють складові: *політичну*, подану життєдіяльністю людини-суспільства як цілого; *соціальну* – життєдіяльністю і самоорганізацією різних людських спільнот; *духовну* – власне саморефлексією людини. Такими є *первинні* сфери універсуму і життєдіяльності людини. Кожна з них має *своє інше*, яке може виступати в різних формах, але є іманентним і "не імпортується". Наприклад, економічна сфера вміщає і антиекономічне, а політична – антиполітичне.

Одним із результатів зіткнення-взаємодії вказаних сфер є *похідні* сфери: економіко-екологічна, економіко-соціальна, економіко-політична, економіко-духовна, економіко-духовно-соціальна, економіко-духовно-соціально-політична і так далі до еколого-економіко-соціально-духовно-політичної сфери, яка досягає меж універсуму (рис. 1).

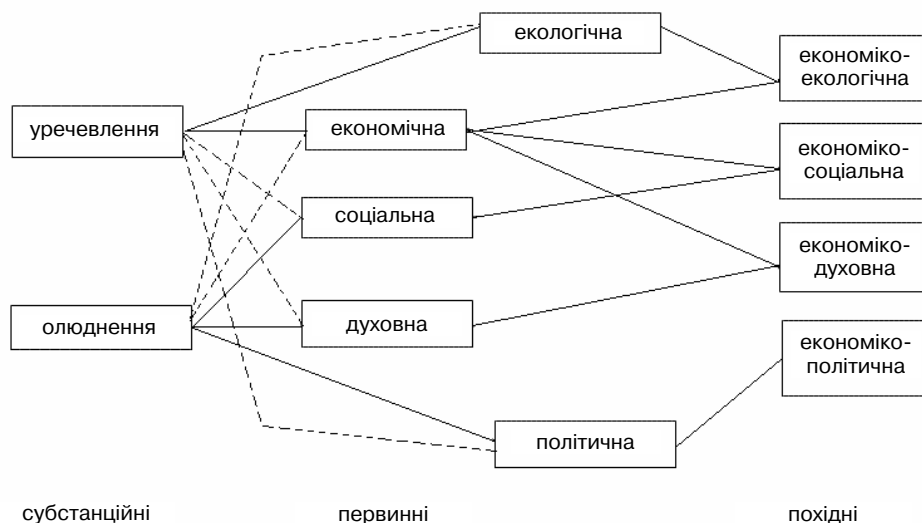

Рисунок 1. Сфери життєдіяльності й універсуму

Позначений *горизонтальний* "зріз" універсуму, всі і кожна з його субстанційних, первинних і похідних сфер просякнуті *вертикальною* "віссю", поданою *несвідомим*, *свідомим* і *підсвідомим* рівнями (началами) людини. Якщо врахувати, що дев'ять десятих людської психіки визначається несвідомим, то доцільність його врахування в науковому пізнанні

⁶ Тут і далі залежно від контексту філософський термін "людина" означає суспільство як цілісність і/або його складові (в тому числі окрему людину) в універсумному контексті.

⁷ Див.: Тарасевич В. Постнеклассический вызов фундаментальной экономической науке. – С. 46–60.

стає очевидною. Несвідоме як *досвідоме* є результатом взаємодії: 1) неорганічної складової людини і "позалюдського" неорганічного; 2) неорганічної складової людини і "позалюдського" біологічного; 3) біологічної складової людини і "позалюдського" неорганічного; 4) біологічної складової людини і "позалюдського" біологічного. Отже, по-перше, несвідоме, є, щонайменше, чотиришаровим, причому шари і взаємозв'язки між ними – продукт історичної еволюції. По-друге, типи несвідомих реакцій людини визначають, зокрема, відбиттям людським неорганічним і біологічним неорганічного і біологічного "позалюдського". Йдеться про фіксування, відтворення в перших тих або тих характеристик останніх, і, зрозуміло, таке фіксування є одним із моментів згаданих вище взаємодій.

Людське свідоме виростає на матеріальних носіях несвідомого мірою ускладнення суспільного (надбіологічного) і власне людської діяльності. Як і несвідоме, свідоме є єдиним і неоднорідним. Його відомі шари, або рівні, – *невербально-генетичний, чуттєво-емоційний і вербально-теоретичний* – визначають ступенем зрілості суспільного в його взаємодії з людським і "позалюдським" неорганічним, біологічним і самим собою.

Далі. Навіть якщо обмежитися поданою вище укрупненою будовою несвідомого і свідомого, стає очевидним багатоманіття поєднань їх складових. Очевидно і те, що для людини несвідоме з'являється лише тоді, коли її свідоме забезпечує усвідомлення досвідомого, коли для окремих усвідомлених реакцій і дій використовуються несвідомі механізми, тобто коли свідоме доповнюється *підсвідомим*.

Так само *людське осягнення як відбиття людиною*, її неорганічною, біологічною і суспільною складовими універсуму і життєдіяльності народжується разом із людською свідомістю. Людське осягнення – суть усвідомлюване (хоча не обов'язково усвідомлене) відбиття *тим, хто осягає* (відбиває) *того, що осягається* (відбивається). Якщо мати на увазі *активність* людини, що осягає, і пасивність об'єкта, що осягається, то *базові види осягнення* можна виокремити на підставі згаданих вище шарів несвідомого, рівнів свідомого та їх можливих поєднань (рис. 2). Наприклад, поряд з осягненням людськими неорганічним і біологічним "позалюдського" неорганічного і біологічного, з невербальним, чуттєво-емоційним і вербально-теоретичним осягненням універсуму можливе осягнення людським неорганічним і біологічним людського суспільного, а також різні види несвідомо-підсвідомо-свідомого осягнення.

На *конкретнішому рівні аналізу* останні можна подати (залежно від "питомої ваги", типу взаємодій) як філософські, медитативні, художні, народні, міфологічні, релігійні тощо⁸. Так, у філософському осягненні поєднуються, перш за все, вербально-теоретичне і чуттєво-емоційне, в художньому домінують чуттєво-свідоме і підсвідоме, в медитативному – біологічна складова несвідомого. Якщо ж урахувати, що активність людини, що осягає, спрямована не стільки на універсум або життєдіяльність як ціле, скільки на їх субстанційні, первинні та похідні сфери (а також елементи останніх), то виходить своєрідна *мережа осягнення*, яка вражає своєю складністю і неоднозначністю (рис. 3).

⁸ Див.: Урманцев Ю. О формах постижения бытия // Вопросы философии. – 1993. – № 4. – С. 95–103.

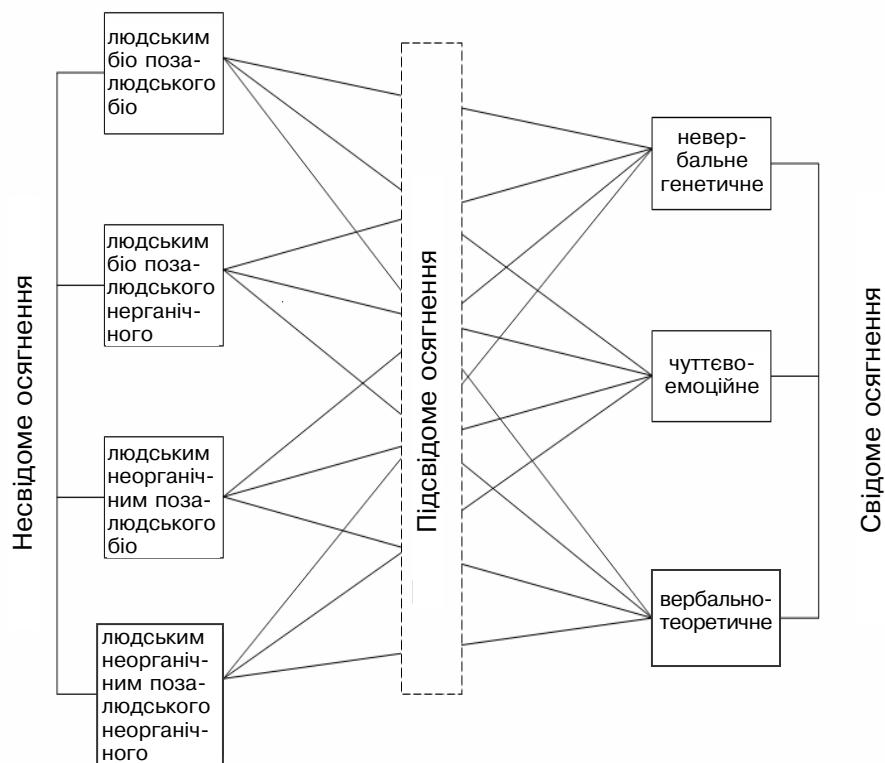

Рисунок 2. Базові види осягнення універсуму і життєдіяльності

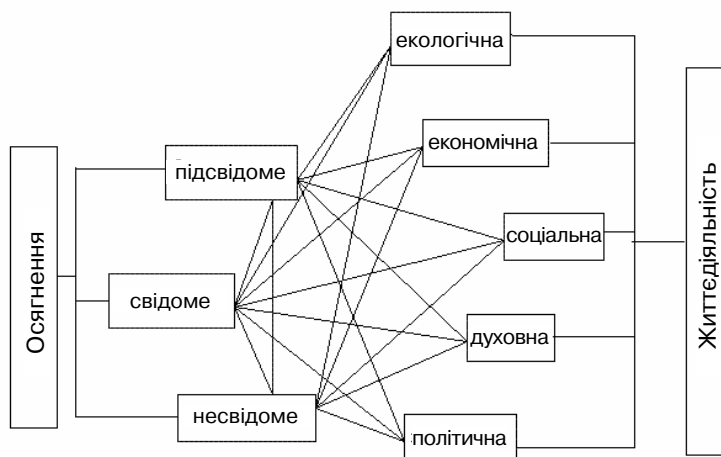

Рисунок 3. Мережа осягнення життєдіяльності⁹

У процесі та результаті такого багатопланового осягнення народжується і дорослішає **універсумне знання (універсуміка)** – сукупність поза-наукових і наукових знань, учення про універсум як цілісність, його сфери

⁹ Точно кажучи, на двовірній площині рисунка зображений лише фрагмент мережі, оскільки сама мережа є багатомірною.

(субстанційні, первинні та похідні), їх складові, їх взаємозв'язки, а також про самі знання. Юність універсуміки – деякий "простий" набір указаних знань, структурованих за тією чи тією ознакою, вибудованих за тим чи тим "камертоном". Ідеться про відоме впорядкування вже наявних і отриманих поза власне *універсумікою* знань. Зріла *універсуміка* покликана продукувати принципово нове – власне універсумне знання, в тому числі шляхом інтеграції та синтезу вже наявного фрагментованого знання. Це пошук не так загального й універсального, як складно структурованого тотального, піонерного і проривного, такого, що належить до універсуму і життєдіяльності як цілісності. Використовуючи музичну алегорію П.Флоренського, підкреслимо: співвідношення видів осягнення може бути різним – гомофонічним, поліфонічним, симфонічним і т. д. Але, ймовірно, природі універсуму набагато ближчою є гетерофонія, яка схожа на багатоголосся російської народної пісні: повна свобода всіх голосів, *співтворіння* їх один з одним на протилежність підпорядкуванню. "Тут немає раз назавжди закріплених, незмінних хорових "партиї". За кожного з повторень наспіву... з'являються нові варіанти як у заспівувача, так і у співаків хору. Єдність досягається внутрішнім взаєморозумінням виконавців, а не зовнішніми рамками"¹⁰.

Повертаючись до "провокаційних" питань і очевидних фундаментальних фактів, з урахуванням вищевикладеного констатуємо: наукове *пізнання* є одним із *видів осягнення*, а саме – вербально-теоретичним свідомим осягненням; наука обіймає лише частину універсуміки, а наукове знання – лише частина універсумного, пов'язане з ним тисячами ниток і немислиме поза його контекстом. Тому, досліджуючи реалії, концентруючись *безпосередньо* на науковому пізнанні, здобуваючи знання наукове, вчені *опосередковано* (а певною мірою і безпосередньо) займаються осягненням універсуму і творінням *універсумного* знання. У цьому сенсі вони – слуги не лише науки, а й універсуміки. Так само *об'єкт* тієї чи тієї науки – лише частина, одна зі сфер універсуму, просякнута ним і його просякає. Отже, пізнаючи "свій" об'єкт, учені осягають універсум. У цьому сенсі вони – громадяни Світу. Наукове пізнання й універсумне осягнення об'єднує *всіх* учених. Що ж вирізняє вчених-економістів?

Про пролегомени до екуніки

Повторимося: будь-яка складова універсуму об'єктивно пов'язана з кожною іншою, а тому не може бути адекватно осягненою лише сама з себе і має вивчатися не ізольовано від інших складових, а в їх контексті та "тексті". Отже, не просто є можливим і/або необхідним універсумне знання про кожну зі складових (сфер та їх елементів) життєдіяльності, воно *об'єктивно існує*. Ученим-економістам пощастило бути свідками й учасниками усвідомлення об'єктивної реальності й еволюції **економіко-універсумного знання** (економічної універсуміки, або екуніки – у скороченому варіанті) – універсумного знання про економіку й економічне знання. Екуніка – розділ універсуміки, в якому вивчається економічна сфера універсуму в багатстві її зв'язків із ним самим і його складовими. Для багатьох економістів-теоретиків економіко-універсумне знання – га-

¹⁰ Флоренский П.А. У водоразделов мысли. – М., 1990. – С. 30–31.

лузь цілинна, а тому наважимося лише на *попередній, роз'яснювальний вступ, пролегомени* до економічної універсуміки.

Перш за все, *екуніка* – суть процес і результат *осягнення* (в усьому багатстві його видів) економіки в універсумному контексті, *сукупність наукових і позанаукових економічних знань*. Саме сукупність, а не, наприклад, система, бо поки що напевно не відомий навіть їх склад, особливо в позанауковій частині, а про характер їх організації та зв'язків можна лише здогадуватися.

Найважливішими *об'єктами* екуніки є: а) субстанційні універсумні сфери (уречевлення й олюднення); б) економіка, а також утворювані за її участю: у) похідні сфери; г) економічний "зріз" універсумних рівнів. Ідеться про універсумні утворення: *мега-* (універсум, ноосфера, історичні типи людської еволюції, цивілізації), *макро-* (країни та їх об'єднання), *мезо-* (регіони, міжгалузеві комплекси, галузі), *мікро-* (підприємства, домашні господарства) і *нанорівня* (*людина* як індивідуальність)¹¹; д) економічне знання загалом і його складові, зокрема знання економіко-методологічне, економіко-наукове, економіко-філософське й економіко-універсумне¹².

Предметний простір екуніки подано економіко-універсумною складовою людської життєдіяльності, а предметні галузі – економіко-екологічною, економіко-соціальною, економіко-духовною й економіко-політичною життєдіяльністю. Зрозуміло, вказаному простору був би найбільш адекватним відповідно адаптований загальний універсумний *метод*. Проте перспективи його появи є не менш туманними, ніж образ зобов'язаної породити його універсуміки. В сучасних умовах екунічні *актори* можуть використовувати залежно від цілей, завдань або аспектів осягнення весь наявний арсенал і наукових, і позанаукових методів, підходів, прийомів. Такий спосіб дій є необхідною передумовою поступового просування до дедалі загальніших підходів – *органічних* та *інтеграційних*, від симбіотично інтеграційних до коеволюційно і синтетично інтеграційних. Коло акторів екунічного осягнення є значно ширшим, аніж наукового пізнання, оскільки включає не лише вчених, але і користувачів, носіїв знання, в тому числі позанаукового.

Універсумний статус екуніки "прирікає" її на роль інтегратора і синтезатора відповідних наук і позанаукових практик із завданням і перспективою отримання синергетичного, емерджентного ефекту – *власне економіко-універсумного знання*, що розвивається на *власних* підставах із використанням *власних* специфічних методів і прийомів. Можна припустити, що близькими "колегами" екуніки стануть універсуміки – соціальна, духовна, політична, екологічна. ФЕН та її складові – політична економія, економічна теорія, мікроекономіка, макроекономіка, міжнародна економіка, інституціональна економіка, еволюційна економіка, а також історія економічних учень, методологія ФЕН і наука про ФЕН – збережуть свій самостійний статус, але можуть бути інтегровані екунікою як власне наукове ядро.

Екунічні розвідки *економістів-теоретиків* є надзвичайно важливими, принаймні, для самоідентифікації економічної науки в мінливому світі,

¹¹ Див.: Тарасевич В. Постнеклассический вызов фундаментальной экономической науке. – С. 288–406.

¹² Про особливості вказаних видів економічного знання див. докладніше: Тарасевич В.Н. О философии и методологии фундаментальной экономической науки // Экономическая теория. – 2007. – № 1. – С. 100–108.

визначення можливостей і перспектив "**нового економічного імперіалізму**" – активної експансії науки в позанауковий простір і органічної асиміляції його окремих позанаукових ідей і практик.

Про істинність економічного знання

Як відомо, істина – ключовий імператив і пріоритет економічного наукового пізнання. Чи стосується це економіко-універсумного досягнення? Чи може і чи має бути істинним економіко-універсумне (екунічне) знання?

Про наукову істину. Класична наука Нового часу суть результат і передумова усвідомленого і рішучого виокремлення людиною себе із царства природи, наділення себе статусом суб'єкта – субстанційного і провідного, і протиставлення себе природі як бездушному об'єкту вивчення і впливу, засобу задоволення численних потреб. У цілковитій згоді з цією максимою вчений-дослідник дистанціюється від природи, щоб з позицій позазнахідності відкривати її таємниці, а істинним визнається лише наукове знання, яке відповідає об'єкту вивчення. Такий кореспондентський (у термінах сучасної філософії науки) підхід до істини як відповідності знання¹³ об'єкту¹⁴ здавався тим більше переконливим, що фактично успадкував усталене у християнстві визнання істинним лише такого знання, яке відповідало Божественному творінню і Священному писанню.

На відміну від філософів, учені не повною мірою усвідомили значущість кантіанської гносеологічної революції. У зверненні І.Канта до дослідження залежності знань від апріорних форм чуттєвості та розуму, в горезвісній "речі в собі" вони побачили лише відмову від пошуку істини. Тим часом, у вченні І.Канта закладений набагато глибший сенс: у пошуку істини слід брати до уваги ставлення знання не лише до об'єкта вивчення (на чому концентрувалася класична наука), апріорних форм чуттєвості та розуму, але і до інших феноменів буття і мислення¹⁵. Вчені-економісти, з одного боку, сприйняли кореспондентський підхід до істини, про що свідчать фундаментальні вчення А.Сміта і Д.Рікардо, а з іншого – у відомій "суперечці про метод" продемонстрували можливості виходу за його межі. За справедливим зауваженням О.Ананьїна, в центрі суперечки були питання взаємовідносин не так індукції та дедукції, як теорії та практики; характеру взаємовідносин різних видів знання, їх значення для практики¹⁶. У суперечці було позначено, хоча й у неявному вигляді, принаймні, дві велими значущі для майбутнього фундаментальної економічної науки проблеми: 1) про різні види істинного економічного знання або про істину різних видів економічного знання; 2) про ставлення знання до результатів його практичного застосування. Згодом розробка другої проблеми привела до сприйняття економічною наукою *прагматичної концепції істини*¹⁷.

¹³ Тут і далі мається на увазі знання суб'єкта, тобто знання, властиве суб'єкту.

¹⁴ "Сильна" версія вказаного підходу йде від Г.Лейбніца і передбачає вимогу обґрунтування істинності всіх засновків істинного висновку. Переконання в хибному твердженні не може бути обґрунтованим. У сучасній теорії пізнання цю традицію підтримує інфалібілізм (від infallibility – непогрішність). Див.: Лебедев М. Перспективы современных концепций надёжности знания // Вопросы философии. – 2007. – № 11. – С. 120.

¹⁵ Див.: Левин Г. Современный релятивизм // Вопросы философии. – 2008. – № 8. – С. 78–79.

¹⁶ Див.: Экономика как искусство: методологические вопросы применения экономической теории в прикладных социально-экономических исследованиях. – М., 2008. – С. 13–14.

¹⁷ Указана концепція є близькою до сучасного фалібілізму – традиції, що йде від Ч.Пірса, згідно з якою істинне знання зовсім не обов'язково має бути обґрунтованим. Цілком обґрунтованим може бути і хибне знання. Фалібілізм затребуваний у теорії пізнання тією мірою,

З кінця XIX століття менш ніж за півстоліття революційні зміни охоплюють усі основні галузі природознавства. Релятивістська і квантова теорія, квантова хімія, генетика, кібернетика і теорія систем знаменують за-твердження **некласичної науки**, її ідеалів і норм. Жорстко детерміністські закони поступаються пріоритетами статистичним закономірностям, розвиваються ймовірнісні уявлення про об'єкти пізнання. В результаті відмови від прямолінійного онтологізму затверджується розуміння *відносної істинності* теорій і картини природи, виробленої на тому або тому етапі розвитку природознавства. На противагу ідеалу *єдино* істинної теорії, що "фотографує" досліджувані об'єкти, допускається істинність *кількох* конкретних теоретичних описів однієї й тієї самої реальності, що відрізняються один від одного, оскільки в кожному з них може міститися *момент* об'єктивно *істинного* знання. Імперативним стає врахування взаємозв'язків знань про об'єкт і характеру засобів і операцій пізнання, які впливають на об'єкт і нерідко змінюють його¹⁸.

Останнє означає, що в некласичному природознавстві людина, як і раніше, протистоїть природі, але тепер не лише відбиває, але й освоює, змінює реальність у процесі її пізнання. Для вчених-економістів, що вивчають природу штучну, "рукотворну", вказане зрушення не стало новинкою, а тому й асиміляція відповідних йому природничонаукових норм у науку економічну не потребувала б особливих зусиль, якби в економіко-методологічних дослідженнях, що перебували в зародковому стані, рефлексія над ставленням знання не лише до пізнаваного об'єкта, а і до інших явищ і процесів, відповідала швидкості змін. У науковому співтоваристві не без підстав вважали, що помітно ускладнена до середини XX століття економіка як об'єкт пізнання суб'єктом, який оперує переважно класичним науковим інструментарієм, стає для цього суб'єкта дедалі більш невизначеною і непередбачуваною. В науковому знанні про неї зростає частка ймовірнісної складової, а відносність його істинності стає очевидною. Використання старого інструментарію в дослідженні складного об'єкта не дозволяло висунути "велику" теорію, яка б забезпечила істину класичного типу, і прирікало вчених на продукування, хай і таких, що належать до однієї парадигми, але все ж таки локальних теорій і відповідних їм *фрагментів* згаданої істини.

У пошуках складнішого дослідницького інструментарію, адекватного рівню складності об'єкта пізнання, вчені-економісти за прикладом колег природодослідників активізують рефлексію над *ставленням знання до засобів і операцій наукової діяльності*. Кореспондентська концепція істини переміщається зі сцени за лаштунки, а на сцені під променями неопозитивістського прожектора стають явними не лише такі різні компоненти економічного знання, як чиста теорія і прикладна економіка (мистецтво економіки), а і відмінні критерії їх науковості¹⁹. Зважаючи на темпи і характер експансії математики в *чисту теорію*, важко позбавитися від думки,

якою вона прагне бути адекватною фактам епістемічної практики. Див.: Лебедев М. Перспективы современных концепций надёжности знания. – С. 120–121. "Отже, наші теорії практично працюють, і це їх виправдовує". Див.: Конструктивизм в епистемології і науках о чоловіку (матеріали "круглого стола") // Вопросы философии. – 2008. – № 3. – С. 11.

¹⁸ Див.: Стёпин В. У истоков современной философии науки // Вопросы философии. – 2004. – № 1. – С. 8.

¹⁹ Див.: Ананьин О. Экономическая наука в зеркале методологии // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 137.

що гострота інтересу до отримання істинного знання за сприяння математичних методів є обернено пропорційною гостроті вражень від запамороглих економіко-математичних конструкцій, які мало чого спільного мають із реальністю.

Прикладній економіці взагалі відмовляють у праві усвідомлення сутності об'єкта. Її головну місію вбачають у застосуванні наукових знань для розв'язання практичних завдань. Теорію сприймають не інакше як інструмент. За М.Фрідменом, вона потрібна не для того, щоб отримати "фотографічне відтворення" світу, а щоб "аналізувати" його за допомоги "фундаментальної та відносно простої структури"²⁰. Економісти-неопозитивісти не відкидають фалібілізм, *прагматичну концепцію істини* і рефлексують над ставленням знання до практики. В цьому аспекті вони наближаються до марксистів. Але якщо перших у диспозиції "знання – практика" цікавить, здебільшого, практичний *результат*, то останні, не заперечуючи самостійну гносеологічну значущість теорії, критерієм її істинності визнають практичну *діяльність* у широкому сенсі. Якщо для перших істинне знання не може не відповідати емпіричним фактам, то для останніх воно адекватне і сутнісним детермінантам цих фактів, а не лише поверхневим формам їх виразу.

Так само і сучасний критичний (трансцендентальний) реалізм вбачає завдання науки у виявленні та дослідженні структур і механізмів, що лежать в основі подій досвіду, за допомоги інструментарію абдукції²¹. Оскільки об'єктивна реальність подана ієрархією трьох рівнів – реального, дійсного й емпіричного, збіг теоретичних і емпіричних даних може лише свідчити про кореляцію між *спостережуваними* емпіричними даними, а не розкривати справжні *причини* економічних явищ. Отже, тестування теорії на предмет її істинності лише на підставі вказаної кореляції може бути неадекватним²². Інакше кажучи, шукана *істина* є не одно-, а *багаторівневою*, не одно-, а *багатоелементною*, не елементарною, а *системною*.

Не завершивши повнокровне критичне освоєння неklasичної спадщини, ФЕН на зламі тисячоліть стикається з новими, **постнекласичними** викликами природознавства, яке продовжує визначати ключові напрями еволюції наукової раціональності. На тлі постулатів нерівноважної нелінійної термодинаміки і синергетики, теорії нестационарного Всесвіту, гіпотез про "темну" матерію й енергію, концепцій Великої історії та глобального еволюціонізму, а також інформаційно-комунікаційної революції зведена раніше будівля науки виглядає несучасною, а несучі конструкції істини ненадійними. Зрозуміло, вчені-економісти переймаються набагато більш "земними" проблемами, але вони не мають права ігнорувати такі ключові гносеологічні орієнтири постнекласики, як "людиновимірна" система, загальнонаукова картина світу, проблемноорієнтована міждисциплінарність, елевационізм, історична реконструкція тощо.

²⁰ Див.: Шлиссер Э. Экономическая теория и эксперимент: Исаак Ньютон, Милтон Фридмен и Вернон Смит // Вопросы экономики. – 2007. – № 2. – С. 56. Заради справедливості слід зазначити, що М.Фрідмен фактично солідаризується з кореспондентською концепцією істини, коли на прикладі закону падіння твердих тіл показує, що за певних допущень у деяких рамках дослідження експеримент може підтвердити істинність теорії як адекватної інтерпретації певного класу явищ. Див.: Там же. – С. 60–61.

²¹ Див.: Лоусон Т. Современная "экономическая теория" в свете реализма // Вопросы экономики. – 2006. – № 2. – С. 86–88.

²² Див.: Кюнтцель С. Эволюционное моделирование и критический реализм // Вопросы экономики. – 2009. – № 1. – С. 105.

На думку В.Стьопіна, за вивчення "людиновимірних" об'єктів пошук істини пов'язаний з їх перетворенням, що безпосередньо зачіпає гуманістичні цінності. Особливу роль починає відігравати знання заборон на деякі стратегії взаємодії, що потенційно містять у собі катастрофічні наслідки. Об'єктивно істинне пояснення таких об'єктів передбачає включення в його склад аксіологічних чинників, позанаукових цінностей загальносоціального характеру²³. Наукове пізнання починають розглядати як особливу частину життя суспільства, що детермінується загальним станом культури даної історичної епохи, її ціннісними орієнтаціями і світоглядними установками. Відповідно, збагачується зміст звичних категорій – "теорія", "метод", "істина" і т. д.²⁴ Несподівано для багатьох наукова істина з невеликого "озера" відповідності знання об'єкту потрапляє у вируючий "океан" *співвіднесення знання і життєдіяльності (універсуму)*.

Постнекласична наука – ровесниця культурного постмодернізму і його *afterверсій*, а тому не є вільною від їх суперечливого впливу. Так, сучасні *релятивісти*, абсолютизуючи відому лінію міркувань Платона ("Яким що постає мені, таке воно для мене і є, а яким тобі – таке для тебе") і Аристотеля ("Що кожному здається, то і є достовірним"), у тезі "Anything goes" – "все годиться" (П.Фейєрабенд)²⁵ практично відмовляються від об'єктивності істини. У кращому разі, якщо дотримуватися *когерентної та консенсусної (конвенціоналістської) концепцій істини*²⁶, істинне знання стає результатом *домовленості* більшості членів наукового співтовариства. В гіршому разі істину оголошують "винаходом брехуна" (Х. фон Ферстер)²⁷.

Радикальні конструктивісти переконані в тому, що наукове знання – це зовсім не репрезентація об'єктивної реальності, а суб'єктивна реконструкція, символічний проект, симулякр. Пізнання виконує завдання впорядкування внутрішнього світу суб'єкта. Не лише людина формує свій образ реальності, а й її уявлення і знання формують його за своїм образом і подібністю. В оцінці такого знання головними критеріями стають корисність, доцільність, прийнятність, придатність і т. п.²⁸ Класичне розуміння істини в цьому разі виглядає щонайменше не доречним. Намагаючись вершити долі творених ним віртуальних світів, суб'єкт не помічає самоперетворення на об'єкт маніпулювання з боку віртуальних мереж та їх авторів. Утім, за такими оригінальними постмодерністськими побудовами важливо не упустити значущу для розуміння еволюції істини як категорії обставину: співвіднесення знання не з об'єктом, але з самим суб'єктом, а також між-суб'єктними взаємодіями.

²³ На цьому тлі стає очевидним, що визнання переходу від економіки як у край складної "простой системи" до економіки як у край складної "складної системи" передбачає набагато глибші зміни в економічній науці, ніж "вивчення обмежено раціональних агентів в умовах браку інформації". Див.: Коландер Д. Революционное значение теории сложности и будущее экономической науки // Вопросы экономики. – 2009. – № 1. – С. 86–88. Відмова від "трёх китів" – лишень один із кроків до майбутньої постнекласичності економічної науки.

²⁴ Див.: Стёпин В. У истоков современной философии науки. – С. 9–11.

²⁵ См.: Левин Г. Современный релятивизм. – С. 74.

²⁶ До них апелює Р.Хоксберген, розмірковуючи про герменевтичний підхід до економічних досліджень як найефективніший і закликаючи не чуратися діалогу між різними науковими традиціями, а також ціннісних суджень і "метафізики". Див.: Болдырев И. Экономическая методология и постмодернизм // Вопросы экономики. – 2006. – № 11. – С. 68.

²⁷ Див.: Конструктивизм в эпистемологии и науках о человеке. – С. 7–8.

²⁸ Там же. – С. 35.

Економічна наука не залишилася байдужою до постнекласичних викликів²⁹. Піддалася вона й атакам постмодернізму. Їхній вплив на проблематику істини виявився вельми неоднозначним. З одного боку, у Д.Мак-кlossьки і А.Кламера економічна наука – передусім, риторика, мистецтво переконувати користувача в істинності та придатності для нього тієї або тієї наукової ідеї. На вільному ринку ідей учені змагаються в умінні продати свій "товар". Так долаються тоталітарні методологічні стандарти, що дозволяють узурпувати істину³⁰. З іншого боку, риторичний, мовний і методологічний "фільтри"³¹ дозволяють у тій чи тій формі співвідносити ставлення знання до об'єкта, до користувача і до мови наукового спілкування. З одного боку, в постмодерністському сприйнятті економічна наука постає вельми складним соціальним організмом, у якому головні персонажі – це не лише вчені, а і редактори, рецензенти, академічні боси, грантодавачі, а тому і безкорисливе служіння абстрактній істині є аж ніяк не єдиним і не головним пріоритетом наукової діяльності³². З іншого боку, аналіз структури й особливостей функціонування цього організму, умов створення і поширення наукових знань, способів їх існування³³ стимулює осмислення соціальної "анатомії" істини, ставлення знання до соціальних мереж.

Про загальну (цілісну) істину. Отже, історична ретроспектива рефлексії над істиною переконує не так у наявності крайніх позицій – прихильність ортодоксальній істині та заперечення істинного знання взагалі, як у "середній" лінії, що посилюється. Йдеться про розумінні істини як відповідності знання об'єкту, "вбудованому" в контекст, що ускладнюється. Складовими останнього послідовно-паралельно стає ставлення знання до результатів його практичного застосування; засобів, інструментів і результатів пізнавальної діяльності; до практики; позанаукових цінностей загально-носоціального характеру; світоглядних настанов; самого суб'єкта; між-суб'єктних взаємодій; користувача; мови наукового спілкування; соціальних мереж тощо³⁴. Відповідно, багатофакторний аналіз істини³⁵ стає переважнішим за однофакторний, хоча і він навряд чи є цілком адекватним складності проблеми. Його стандартна версія не передбачає скільки-небудь складної взаємозалежності факторів, натомість саме співвіднесення ставлення знання до об'єкта й інших ставлень знання до ... має принципове значення для осмислення природи істини.

Справа ускладнюється тим, що надскладні "людиновимірні" об'єкти пізнання є ще й об'єктами осягнення. В кожному з видів позанаукового знання про ці об'єкти та їх "оточення" (суб'єкт, умови, результати функціонування і т. д.) наявний особливий стандарт достовірності, правди й ін-

²⁹ Див.: Тарасевич В. Постнекласический вызов фундаментальной экономической науке. – С. 113–117.

³⁰ Див.: Ананьин О. Экономическая наука в зеркале методологии. – С. 139; Болдырев И. Экономическая методология и постмодернизм. – С. 65–66.

³¹ Див.: Ананьин О.И. Экономика как искусство. – С. 32–39.

³² Див.: Ананьин О. Экономическая наука в зеркале методологии. – С. 142; Блауг М. Тревожные процессы в современной экономической теории // К вопросу о так называемом "кризисе" экономической науки: материалы теоретического семинара ИМЭМО. – М., 2002. – С. 65.

³³ Див.: Болдырев И. Экономическая методология и постмодернизм. – С. 73.

³⁴ У категоріях теорії пізнання викладене свідчить про включення в наукову рефлексію над істиною поряд з інфалібілізмом і фалібілізмом інтерналізму, екстерналізму і релайабілізму. Див.: Лебедев М. Перспективы современных концепций надёжности знания. – С. 124–126.

³⁵ Див.: Левин Г. Современный релятивизм. – С. 78–79.

ших "аналогів" істини³⁶. Жоден із видів знання не володіє монополією на істину в тому сенсі, що в певному інтервалі³⁷, за певних умов і передумов один вид знання може бути більш істинним за будь-який інший. Наприклад, відомо, що в певній економічній ситуації дотримання стандартів освіченого здорового глузду й інтуїції більшою мірою відповідає рівню її складності, ніж спеціальні наукові дослідження. Потрібно враховувати і посилення "сайєнтизації" позанаукового знання. Так, сучасні дискусії вчених і теологів свідчать про активний розвиток відомої з часів Аквіната доктрини "подвійної істини", вмиле вбудовування в теологію інструментарію, категоріального апарату і результатів наукових досліджень³⁸. Дедалі поважливіші реверанси науці роблять художня творчість, герметизм, медитація³⁹. Чи є плідним взаємовиключення різних видів знань про один і той самий об'єкт лише на тій підставі, що ці знання народилися в іншому "цеху"? Риторичне запитання.

Таким чином, у сучасних взаємодіях і взаємопроникненні різних видів наукового і позанаукового знання, зокрема економічного, істина аж ніяк не вмирає, а дорослішає й ускладнюється. Вельми актуальною стає пророча думка Пітіріма Сорокіна: "У тривимірному просторі віри, розуму і відчуттів *спільна* істина є ближчою до абсолютної, ніж істина, народжена однією з цих форм"⁴⁰ (курсив мій. – В.Т.). N-вимірному надскладному економічному "людиновимірному" темпоральному простору адекватна не гомофонія, а полі-, гетеро- і симфонія різних видів осягнення, не одновимірна, а N-вимірна *цілісна (спільна) істина*, до вершин якої веде безліч стежок. Цілісна істина постає як N-вимірна відповідність економіко-універсумного знання вказаному темпоральному простору (об'єкту) в її (відповідності) співвіднесеності з людською життєдіяльністю, її сферами й елементами. "Внутрішній світ", будова істини, що так розуміється, в першому наближенні може бути подана трьома взаємопов'язаними складовими: науковою, позанауковою і синтетичною.

Наукова складова цілісної істини – це складна система співвіднесеностей, з одного боку, ставлення наукового економічного знання до об'єкта і, з іншого боку, ставлення знання до суб'єкта, умов, процесу, результату тощо наукової та практичної економічної діяльності, а також ставлення економічного знання до самого себе⁴¹. Наприклад, економіко-математична модель є значущою в тому разі, якщо є особливим знанням про певний економічний об'єкт. Міра її відповідності останньому залежить від самого автора-дослідника, його професіоналізму, цілей, становища в науковому співтоваристві, умов, процесу, інструментарію моделювання,

³⁶ К.Леві-Стросс: "Може, одного чудового дня ми зрозуміємо, що в міфологічному мисленні працює та сама логіка, що й у науковому". Цит. за: Каз М. Почему в экономических исследованиях необходим когнитивный подход? // Вопросы философии. – 2009. – № 4. – С. 33.

³⁷ Див. докладніше: Лазарев Ф., Лебедев С. Проблема истины в социально-гуманитарных науках: интервальный подход // Вопросы философии. – 2005. – № 10. – С. 101–105.

³⁸ Див. напр.: Левин Г. Методологические принципы диалога материалистов с верующими // Вопросы философии. – 2008. – № 10. – С. 78–90; Шахов М. Реализм как общая основа религиозного и научного знания // Вопросы философии. – 2008. – № 10. – С. 66–77.

³⁹ Імовірно, цьому сприяє і відома близькість низки позицій деяких шкіл буддизму до сучасного конструктивізму. Див.: Петренко В., Кучеренко В. Медитация как форма непосредственного познания // Вопросы философии. – 2008. – № 8. – С. 92–93.

⁴⁰ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 478.

⁴¹ Співвіднесення різних ставлень знання до самого себе становить проблематику історії економічних учень, економічної методології, а також науки про економічну науку (в тому числі науки про ФЕН).

призначення моделі та багатьох інших чинників. Так, недосконалість математичного інструментарію не дозволяє адекватно моделювати досить складні економічні об'єкти (що, до речі, сприяє фрагментації економічного знання). Ступінь відповідності моделі об'єкту пропорційний рівню відповідності її інструментарію його складності. Нерідко вказані чинники враховують в аспекті переважної ієрархічної підлеглості одному-двом другорядним чинникам (наприклад, вимогам до публікації у престижному журналі і/або до отримання ґранту), а не науково імперативної мережевої співвіднесеності між собою.

Елементами *позанаукової* складової цілісної істини можуть бути співвіднесеності ставлень 1) позанаукових економічних знань до різних феноменів відповідного виду осягнення і відбиваної ним реальності в універсумному контексті; 2) позанаукового знання до самого себе і до знань – результатів інших видів осягнення. Так, правдивість зображення економічних реалій у художньому творі значною мірою визначається особливостями самовираження автора, особистим досвідом економічної діяльності, його практичністю, здоровим глуздом, віросповіданням, соціальним становищем та іншими чинниками. Чи достатньою мірою такі чинники враховують у пошуках істини?

Синтетична складова цілісної істини являє собою сполучення і синергію наукової та позанаукової складових. Кількість таких сполучень не піддається короткому опису, оскільки мають бути співвіднесені ставлення багатьох видів осягнення і пізнання як між собою⁴², так і з їх ставленнями до численних феноменів людської життєдіяльності. Один із можливих варіантів такого поєднання може бути вивчений із використанням запропонованого О.Ананьїним ешелонування економічного знання за критеріями міри абстрактності та механізмів функціонування. Йдеться про ешелони (рівні): 1) абстрактної теорії; 2) базового типологічного знання; 3) системної економічної компаративістики; 4) прикладного стратегічного знання; 5) прикладного оперативного знання або економічної інженерії. На кожному з таких рівнів мірою зростання конкретності економічного знання і наближення його до сфери практичного використання воно вступає в дедалі ширше коло соціальних взаємодій, без урахування яких воно втрачає сенс⁴³.

З позицій *кореспондентської* концепції наукової істини претензії на останню в трьох верхніх ешелонах економічного знання знімаються самі собою, бо наукове знання тут потрапляє у водоверть позанаукового й утрачає потрібну частину своєї ідентичності. З позицій концепції *цілісної (спільної) істини* саме на цих рівнях відбувається зіткнення і взаємодія видимих, поверхневих форм наукових і позанаукових елементів цілісної істини. Але щоб ця видима, "надводна" частина "айсберга" останньої була адекватно ідентифікована, необхідна N-бічна діагностика його невидимої, "підводної" частини. Елементи *наукової* істини, що здобувається на двох нижніх рівнях економічного знання, мають бути *синтезовані* з відповідними елементами істинного *позанаукового* знання. Більше за те. Надскладна "людиновимірна" система не може бути на одному рівні тільки економічною, а на іншому – тільки соціальною або політичною. Взаємодію економічної, екологічної, соціальної, духовної та політичної іпостасей фор-

⁴² Якщо в економічній методології співвіднесення ставлень наукового і позанаукового знання лише позначено, то у філософії економічної науки і в екуніці воно стає головною проблемою.

⁴³ Див.: Ананьин О. И. Экономика как искусство. – С. 250–253.

мують її на всіх рівнях так само, як несвідоме, свідоме і підсвідоме складають невід'ємне середовище всіх рівнів наукового пізнання. Отже, вельми ймовірною є наявність позанаукових і наукових елементів цілісної істини на всіх рівнях економічного знання, і сама вона в такому разі є результатом і синергією синтезу вказаних елементів. Таким чином, у екуніки немає вибору: її покликання – пошук цілісної істини.

Зрозуміло, такі амбіції не без підстав можуть бути визнані як утопічні. В цьому немає нічого дивного, оскільки за сучасного рівня розвитку економіко-універсумного знання і його саморефлексії досягнення цілісної істини неможливе. Але навіть принципова непереборність цієї утопічності та неможливості аж ніяк не є підставою для забуття самої ідеї економіко-універсумного знання і його істинності⁴⁴. Нemoжливiсть абсолютної iстини в науцi не охолоджує запал учених, якi шукають вiдносну наукову iстину. Тому на сучасному етапi розвитку економіко-універсумного знання треба скористатися досвідом науки і навчитися визначати *міру і відносність цілісної істини*, складні умови, передумови і межі, в яких економіко-універсумное знання відповідає тій або тій галузі надскладного "людинo-вимірного" об'єкта. Зараз важко прогнозувати *майбутнє* економіко-універсумного знання й екуніки. Економісти-теоретики професійно займаються не фантазіями, а пізнанням і осягненням, творінням економічного наукового й універсумного знання. На моє глибоке переконання, *саме наука* покликана стати піонером і домінантою сполучення, інтеграції та з'єднання різних начал універсумного знання. В єдності рівних – Віри, Добра, Істини і Краси – для вченого немає і не може бути другорядного. Але так на роду написано, що вірить він у красу, добро *істини* і правдиво, безкорисливо їй служить.

⁴⁴ Зокрема, примноження економіко-універсумного знання збагачує "вчене невідання" (М.Кузанський), або знаюче незнання, яке і є найвищим модусом істини, доступної людській істоті. Див.: *Далмайр Ф.* Николай Кузанский о вере, знании и учёном незнании // Вопросы философии. – 2007. – № 2. – С. 38.